

# РОЗДІЛ 2

## РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

---

УДК 17.02(477)(575.4:316.6:316.273

*Ольга КОНЬОК, Аліна ШЕВЦОВА*

### ВІДОБРАЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО СОВІСТЬ У ПАРЕМІОЛОГІЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ УКРАЇНСЬКОГО І ТУРКМЕНСЬКОГО НАРОДУ

*У статті визначено зміст концепту “совість”. Розкрито його соціальну роль як фактора, що стимулює дотримання моральних законів та коригує й оцінює соціальну поведінку. Висвітлено зв’язок концепту “совість” з категоріями “душа”, “чистота”, “доброта”, “честь”, “сором”, “лицемірство”. Виявлено специфіку соціальних уявлень про совість українського і туркменського народу, віддзеркалену в пареміологічних картинах світу цих народів.*

***Ключові слова:** совість, душа, чистота, честь, сором, лицемірство, соціальні уявлення, пареміологічна картина світу.*

**Постановка проблеми.** Актуальність проблеми вивчення соціальних уявлень про совість обумовлена змінами, що відбуваються у свідомості людей унаслідок соціальних, економічних, релігійних та інших трансформацій у сучасному суспільстві.

Совість становить собою найскладнішу форму моральної самосвідомості, яка виражається в здатності особистості контролювати свою поведінку та відображати суспільні вимоги й очікування. Совість є показником рівня соціальної зрілості і виражає моральну сутність особистості.

У наш час технократизація суспільства й зумовлене цим домінування прагматичних інтересів у світі загострили духовно-моральні, міжрелігійні проблеми, пов’язані з проблемою совісті як найважливішого регулятора моральної поведінки.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Як показав аналіз літературних джерел, поки що немає сформованої і загальноприйнятої концепції такого складного феномену, як совість. Можливо, це пов’язано з тим, що прояви совісті, з одного боку, приховані від зовнішнього спостерігача, а з іншого – не усвідомлюються і самою людиною.

У зарубіжній та вітчизняній науці пропонуються різноманітні трактування поняття “совість”: воно вивчається в психоаналітичних (З. Фрейд, Е. Фромм, К. Г. Юнг), гуманістичних (А. Маслоу, В. Франкл) концепціях, у когнітивній психології (Ж. Піаже, Л. Колберг), у контексті морального розвитку особистос-

ті (О. Г. Дробницький, І. С. Булах, Т. М. Титаренко, Т. О. Флоренська, О. С. Шимановський та ін.).

Структура соціальних уявлень учнівської молоді про совість стала предметом дисертаційної розвідки Л. Ш. Мустафіної [7], особливості уявлень про совість у структурі життєвих цінностей китайських студентів – дослідження Ван Хаоюя [1].

**Метою даної статті** є аналіз соціальних уявлень про совість як феномену соціального і культурного (культурно-релігійного) життя українського і туркменського народу на прикладі паремій.

**Виклад основного матеріалу.** Як відомо, за своєю значущістю паремії дуже часто наближаються до правил і аксіом. У них відображені основні концепти культури – як національної, так і загальнолюдської. Як слушно зауважують науковці, паремії є тим розумово-культурним феноменом, що акумулює ціннісні категорії, що стосуються самосвідомості нації, містить оцінку соціально значущої поведінки особистості, відображає ідеал і антиідеал життя для носіїв конкретної мови, універсальні і національні концепти.

Поняття “совість” і належить до тих понять, які можна назвати універсалами людської свідомості. Совість є внутрішнім відчуттям справедливості, що керує соціальними вчинками людини.

Дослідники концепту “совість” зазначають, що вона виконує різні соціальні ролі:

1) совість як свідок усіх вчинків і помислів людини, як головний радник у прийнятті рішень, який спонукає її дотримуватися моральних законів, створює позитивну психологічну установку;

2) совість як коригувальний фактор поведінки, що забороняє, стримує, засуджує людину за можливий вибір;

3) совість як обвинувач, який оцінює вчинки людини та який викриває її.

Совість регулярно звертається до людини, вказуючи на невідповідність її вчинків традиційним етичним нормам. Викриття людини її совістю є більш значущим, ніж осуд оточуючих. Після винесення вироку совість приводить його у виконання, беручи на себе в такий спосіб функції судового виконавця.

У контексті викладеного розглянемо змістове наповнення концепту “совість” у різних національних культурах на прикладі українських і туркменських паремій.

Спочатку визначимо зміст та обсяг власне поняття “совість”. “Словник української мови” визначає совість як “усвідомлення і почуття моральної відповідальності за свою поведінку, свої вчинки перед самим собою, людьми, суспільством; моральні принципи, погляди, переконання; сумління. *Немає (нема) совісті. Втратити (розгубити) совість; Залишати на совісті; Із спокійною (з чистою) совістю; Іти (чинити, діяти) проти власної (свої) совісті; [Лежить] на совісті кого, у кого, чий; Муки (докори, докір) совісті; Не за страх, а за совість; Не має ні сорому (ні честі), ні совісті; Немає (нема) ні сорому (ні честі), ні совісті; Нечиста совість; Нечистий на совість; Совість мучить (мучила, гризе, гризла і т.ін.); Угода з совістю” [9].*

Енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона визначає совість як “моральну свідомість людини, що виражається в оцінці власних і чужих вчинків, на підставі певного критерію добра і зла” [3].

Етимологічно поняття “совість” походить від префікса “со”, що має широкий спектр значень, включаючи спільність дії, і основи дієслова “відати” – “знати”, тобто позначає “спільне знання”. В “Етимологічному словнику української мови” совість визначається як “розуміння, знання, згода, порозуміння; сумління” [2]. Як бачимо, концепт “совість” позначає не тільки критичне судження, застереження або вирок, а й згідно з етимологією певне знання, яке постає як основа відповідних суджень, вироків, пересторог людини.

Філософський енциклопедичний словник надає таку дефініцію поняття: “совість – категорія етики, що характеризує моральну діяльність особистості через її здатність здійснювати моральний самоконтроль, самостійно визначати зміст морального обов’язку, вимагати від себе його дотримання і давати самооцінку власних вчинків; одна з форм моральної самосвідомості, через яку здійснюється осмислення, контроль, санкціонування та критичний перегляд моральних настанов людської суб’єктивності” [12]. Совість як переживання самооцінки є можливою лише на основі знання норм суспільної моралі, що стали внутрішнім переконанням. Вона дає про себе знати і негативними проявами (наприклад, відчуття провини), і позитивними – упевненістю в правильності й справедливості вчинку. Різні “іпостасі” совісті зумовлені змістом людських уявлень про добро і зло, благо, справедливість, обов’язок.

На думку Гайдеггера, “совісна” людина бере на себе тягар вибору між добром і злом, у своїй діяльності орієнтується на власні критерії моральної оцінки. Через це моральну особистість завжди переслідує почуття невдоволеності собою, що є стимулом до самовдосконалення [12].

Спільним в усіх цих визначеннях є те, що совість характеризується як моральна свідомість людини та здатність розрізнити добро і зло, а також моральна відповідальність за свої вчинки перед самою собою.

Аналіз українських і туркменських паремій [5; 8; 10; 11] показав, що концепт “совість” найчастіше вживається разом із якимось іншим концептом. Це пояснюється тим, що більша частина паремій звернена до моральної суті людини і визначення таких категорій, як добро, зло, сором, честь тощо. Паремії насамперед свідчать про ті духовні й релігійні засади, які регламентували життя людини, починаючи з колиски. Так, наприклад, християнство завжди “показувало вихід із ситуації загального економічного, політичного, інтелектуального і морального розкладу” [6, с. 24]. Тому у більшості паремій українського народу концепт “совість” реалізується через такі категорії, як чистота, доброта, душа, серце, честь, сором тощо.

Як справедливо зауважує Т. А. Єщенко, “своєрідною оселею буття для людської совісті є душа і серце” [4]. Для українця совість – найголовніше в людській душі. У пареміях про совість, що містять концепт “душа”, совість співвідноситься з християнською вірою: *Очі – міра, душа – віра, совість – порука; Душа християнська, та ось совість циганська*. Віра для українця – найвища духовна цінність, до якої має дослухатися людина: *Не очі бачать, а*

людина; не вуха чують, а душа. Саме тому народ закликає берегти душу як велику скарбницю: *Руку, ногу переломиш – заживе, а душу поламаєш – не заживе*. В українських пареміях знаходимо й засторогу берегти душу від гріха, який здатен її вбити: *Грішне тіло й душу з'їло; Краще жити бідняком, ніж розбагатіти гріхом*.

Вберегти душу може чиста совість. Український народ говорить: *Хто чисте сумління має, той спокійно спати лягає; Водюю, що хочеш, лиш сумління не сполощеш*.

Совість – поняття духовне, абсолютно незалежне від соціального статусу людини, її матеріальних можливостей. Так, людина може бути жебраком, проте совісливою та моральною особистістю: *Нічого, що руки чорні, аби душа була чиста*.

З совістю пов'язана така моральна категорія, як честь. Свого часу А. Шопенгауер зазначав, що “честь – це зовнішня совість, а совість – це внутрішня честь”. Підтвердження цієї думки знаходимо в українських пареміях: *Яка совість, така й честь; Безчестя гірше смерті; Бережи честь з молодю, а здоров'я під старість; Добро стратити – наживеш, честь втратити – пропадеши; Як не маєш краси, то май хоч честь*.

Як бачимо, соціальна оцінка людини в суспільстві визначається її моральними якостями, дотриманням норм, що не порушують закони совісті.

Звідси закономірно випливає висновок про необхідність розвивати в собі моральні якості, прагнути жити по совісті, причому в українських пареміях наголошується саме на християнській совісті, згідно з якою якщо сталося падіння, не слід впадати у відчай, а знайти сили для каяття та виправлення: *Сором казати, а гріх утаїти; Сором – не дим, очей не виїсть*.

У свідомості українців “сором” і “страх” становлять опозицію совісті, але не в буденному, а в християнському розумінні: *У кого є страх, у тому є Бог; У кому є Бог, у тому є й сором; Хто Бога не боїться, той і людей не соромиться; Ні Бога не боїться, ні людей не соромиться*.

Таким чином, совість перетворюється на місце діалогу між Богом і людиною. Через неї людина “чує” заклик Бога, відповідаючи на нього позитивно або негативно.

Почуття сорому, що виникає в разі порушення моральних норм, християнських законів часто супроводжується докорами сумління, які в уявленні українців зжирають людське серце: *Совість без зубів, а загризе; Совість гризе без зубів; Хоч ганьба очі не виїсть, але не дає між людьми показатися; Винуватого совість мучить*.

Відмітною особливістю аналізованої групи українських паремій є те, що совість у народному розумінні, будучи моральним законом, написаним прямо на серці людини, діє в усіх людях, незалежно від їхнього віку, раси, виховання і рівня розвитку. Кожна людина відчуває світ, радість і задоволення, коли творить добро, і, навпаки, занепокоєння, скорботу і тісноту, докори сумління, коли чинить зло: *Коли злого за доброго мають, то його гріхам віри не діймають; Чужим добром не забагатієш; Лихий доброго псує; Робиш добро – не кайся, робиш зло – зла й сподівайся; З добрим поживеш – добре й переймеш, а з лихим*

*зійдеся – й свого позбудешся; Добре діло далеко розходиться, а лихе ще й далі; Кривими дорогами ходиш, добра не жди.*

Найбільшого засудження, на думку українців, заслуговує лицемірство як порушення законів совісті. Через образи льоду, полину, шила, гадюки народ висловлює своє ставлення до проявів підступності і нещирості: *Слова – як мед, діла – як полин; На язиці медок, а на серці льодок; Словом – як шовком вишиває, а ділом – як шилом шпигає; Щебече, як соловейко, а кусає, як гадюка // Гарно щебече, та погано слухати; М'яко стеле, та твердо спати; Слова ласкаві, та думки лукаві.*

Лукавство несумісне з совістю. Паремії застерігають і закликають: *Лукавий чоловік в очі світить, а поза очі душу тягне; Лукавий чоловік словами любить, а ділами губить; Живи просто, проживеш років за сто, а будеш лукавить – чорт тебе задавить.*

Українські паремії, що містять у своєму складі концепт “совість”, мають сентенційно-повчальний характер. Більшість паремій про совість становить собою прямі сентенції (повчальні вислови), благі побажання, правильні поради: *Робиш добро – не кайся, робиш зло – зла й сподівайся; Бережи честь з молоду, а здоров'я під старість; Добро стратити – наживеш, честь втратити – пропадеш; Як проживеш, так і просливиш; Істинне щастя не в ваших скринях, а в серці; Шила в мішку не сховаєш; За малим поженешся – велике загубиш; Вчитися доброму – погане на ум не прийде та ін.*

Слід зауважити, що концепт “совість” у пареміях далеко не завжди виражений вербально. Та, зважаючи на те що проблема совісті і її відсутності виникає в багатьох сферах людської діяльності, можна говорити про імпліцитний характер подання цього концепту в пареміях, різноманітних за тематикою, у яких так чи інакше йдеться про “совісну” або “безсовісну” поведінку людини в соціумі, наприклад:

- правда – кривда: *Не бійся людину похвалити, а бійся скривдити дарма; Краще кривду перетерпіти, як кривду чинити; Не чини кривди й комашиці; У нього стільки правди, як у кози хвоста; Краще гірка правда, ніж солодка брехня;*
- своє – чуже: *Чуже бачить під лісом, а свого не бачить під носом;*
- плітки, лихослів'я: *Не той ворог, що перед тобою, а той, що за спиною.*

Отже, совість не тільки говорить людині про те, що є добре або погане в моральному плані, а й зобов'язує її неодмінно робити добре й уникати здійснювати погане, супроводжуючи добрі дії відчуттям радості і задоволення, а дії порочні – відчуттям сорому, страху, душевної муки. У цих проявах совісті виявляються її пізнавальна, емоційна та вольова складові.

Слід зазначити, що лексема “совість” характерна саме для української пареміологічної картини світу, у той час як в туркменській вона практично відсутня, уявлення ж про совість реалізуються через категорії “добро”, “зло”, “сором”, “честь”. Цю особливість, імовірно, можна пояснити “розмитістю” поняття про почуття або відчуття совісті у туркменів і визначеністю поняття совісті у носіїв української лінгвокультури.

Поняття про добро в туркменських прислів'ях подане в опозиції його антитепи – злу. При цьому в прямих сентенціях проголошується цінність не просто творення добрих справ, а добрих справ у відповідь на зло як прояв вищої мудрості: *Добрий намір – половина щастя; На добро відповідати добром – справа кожного, а на зло – справа відважного; Добром добро сплатиш – молодець, на зло добром відповіси – ти мудрець; Робиш добро – роби до кінця; Забудь зло, запам'ятай добро; Від доброго залишиться сад від поганого – садно; Добра не цінуєш, коли його сам не зробиш; Хто не здатний на зло – той не здатний і на добро.*

Як і в українських, у туркменських пареміях, концепт “совість” також пов'язаний з категоріями “душа”, “честь”, “лукавство”, “докір”.

Щодо зв'язку з поняттям “душа”, слід зауважити, що аналізовані туркменські паремії, як правило, не мають релігійного забарвлення, душа в них, скоріше, є синонімом слова “серце”: *Болить душа – проклянеш і самого Аллаха.* При цьому наголошується на цінності небагатослівності: *Менше говорити – душі спокійніше;* нехай бідності, але чесності: *Краще мати обличчя, яке не зганьблене, ніж численну казну; Нехай хлопець бідний – зате честю багатий; Краще чорне обличчя, ніж чорна совість;* чистого сумління: *Чим їсти мед з докорами, краще ковтати грудку землі без докорів;* щедрості: *Даси, що маєш, – не будеш червоніти.*

У свідомості туркменів жити за законами совісті нелегко. Дотримання їх у пареміях порівнюється з важким вантажем: *Людина страждає через честь, верблюд – від важкого вантажу.*

Розуміння того, що є моральним, пов'язується з білим кольором як символом чистоти, але приходять воно через досвід пізнання “чорного”, згубного, лихого: *Хто не бачив чорного, той не розрізнить і білого.*

Водночас туркменські паремії застерігають від можливих аморальних вчинків: *Не пали себе – припечеш, не копай яму – сам потрапиш;* як і українські, засуджують лицемірство, нещирість: *Слова його солодкі, а у серці жовч; Зовні – блиск, усередині – негідник.*

**Висновки.** Можна стверджувати, що соціальні уявлення про совість різних народів як феномен соціального і культурного життя відображають як загальне (універсальне), так і специфічне (національне), пов'язане з історичним і соціокультурним досвідом, віросповіданням кожного народу.

Структуру соціальних уявлень про совість становлять елементи, які виражають історично закріплені в менталітеті поняття, та найбільш повно і глибоко відображають зміст досліджуваного феномена.

Зіставлення змісту й обсягу концепту “совість” в українській і туркменській пареміологічній картині світу дає змогу дійти висновку про близькість його розуміння внутрішньої оцінки, морального самоконтролю, усвідомлення моральності своїх вчинків, почуття відповідальності за свою поведінку; виявити універсальний зв'язок категорії “совість” з такими категоріями, як душа, чистота, доброта, честь, сором, лицемірство, часом – “Бог”. Змістове наповнення цих категорій різне і віддзеркалює унікальність української і туркменської культури.

*Література*

1. Ван Хаоюй. Особенности представлений о совести в структуре жизненных ценностей китайских студентов : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Ван Хаоюй. – СПб., 2013. – 244 с.
  2. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / редкол. : О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1982–2006. – Т. 5 : Р–Т [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://litopys.org.ua/djvu/etymolog\\_slovyk.htm](http://litopys.org.ua/djvu/etymolog_slovyk.htm)
  3. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. – СПб. : Изд-во Семеновская Типолитография (И. А. Ефрона), 1890–1907 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.vehi.net/brokgauz>
  4. Єщенко Т. А. Концепт “сумління/совість” в етнокогнітивному та біблійному аспектах [Електронний ресурс] / Т. А. Єщенко. – Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/85513/29-Yeschenko.pdf?>
  5. Знайшов – не скач, згубив – не плач : українські прислів'я, приказки, усталені вирази / упоряд. К. Л. Яніцька. – К. : Довіра, 2002. – 200 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrcenter.com /Література/-/25047/Знайшов-не-скач-згубив-не-плач-Українські-прислів'я-приказки-тощо>
  6. Мозговий І. П. Утвердження християнства (I–II ст. н.е.) : античні еписемні джерела. – Суми : ДВНЗ УАБС НБУ, 2011. – 372 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.uabs.edu.ua/jspui/handle/123456789/7302>
  7. Мустафина Л. Ш. Структура социальных представлений учащейся молодежи о совести : дисс. ... канд. психол. наук / Л. Ш. Мустафина. – М., 2012. – 194 с.
  8. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / М. Номис. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
  9. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/sovistj>
  10. Туркменские пословицы и поговорки (собрал и перевел Б. А. Каррыев) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://litena.ru/books/item/f00/s00/z0000065/st046.shtml>
  11. Українські прислів'я та приказки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kuprienko.info/ukrayins-ki-prislivya-ta-prikazki>
  12. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук та ін. ; НАНУ, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. – К. : Абрис, 2002. – 742 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://shron.chtyvo.org.ua/Shynkaruk\\_Volodymyr/](http://shron.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/)
- Отримано 30.09.2017

#### Summary

***Konyok Olga, Shevtsova Alina. Reflection of social ideas about a conscience in the paremiological picture of the world of Ukrainian and Turkmenian people.***

*The article highlights an actual problem of studying social perceptions of conscience in connection with changes that occur in the minds of people due to social, economic and other transformations in modern society.*

*The volume and content of the concept “conscience” are determined. It is noted that at present the concept of the phenomenon is not still formed and generally accepted under consideration. The social role of this concept is revealed as a factor of stimulating the observance of moral laws, correcting and evaluating social behavior.*

*The connection between the concept of “conscience” and such categories as soul, purity, kindness, honor, shame, hypocrisy is shown. Specific features of social representations between the conscience of the Ukrainian and Turkmenian people, reflected in their paremiological picture of the world, are revealed.*

***Keywords:*** conscience, soul, purity, kindness, honor, shame, paremiological picture of the world.